

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Институт за балканистика при БАН

ТЪРНОВСКА КНИЖОВНА ШКОЛА. Т. 6

Шести международен симпозиум, Велико Търново, 26—28 септември 1994 г.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЦЪРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО В ТЪРНОВ ОТ ПРЕДСТОЛИЧНИЯ ПЕРИОД

Теофил ТЕОФИЛОВ (Велико Търново)

Предстоличният български период на Търнов по археологически данни е характеризиран предимно чрез предметни находки, някои от които са послужили за ориентир при датирането на градежни структури от Царевец и Трапезица, а отчасти и от Асеновия квартал. Изучаването на този период не е било целенасочено, а е извършвано в общия ход на проучванията на историята на Търнов и преобладаващо внимание е било отделено най-вече върху открития по миналото величие на старата българска столица. Безспорно останките от „царстващия град“ са много силни и те значително са обезличили предшествашите времена. По-сетнешното обитаване върху средновековните терени също е наложило своя отпечатък. Добавили се и резултатите от вражи нашествия, пожарища и разрушения от природни бедствия и стихии... Все пак определено количество находки и останки от архитектурни градежи предизвикват, след ново оглеждане, да се направят редица изводи, които допринасят за изясняване ролята на града в структурата на Първата държава и причините по-късно в него да се формира идеята за въстание против Византия.

Още с поставянето на задачата за проучвания върху миналото на Търнов изследователите се натъкват на отделни останки, близки и сходни с намерени вече образци при разкопките в Преслав, или обратно — съхранени в търновските старини, за които още Шкорпил съобщава¹. Най-впечатляващи са късчетата от стенна и подова мозайки, намерени от Съор в насипите от църква № 5 на Трапезица². Те позволяват тогава още тази църква да се отнесе към най-ранните български християнски строежи в Търнов. По-късно, разсъждавайки върху плановете и стиловите особености на търновските църкви от Трапезица, Мавродинов и Миятев прибавят още няколко преди времето на изграждане на историческият храм „Св. Димитър Солунски“³. Същевременно в анализа направен от Рашенов за извличане на характерни черти, определящи параметрите на „българската школа във византийския стил“ са посочени отново най-ранните

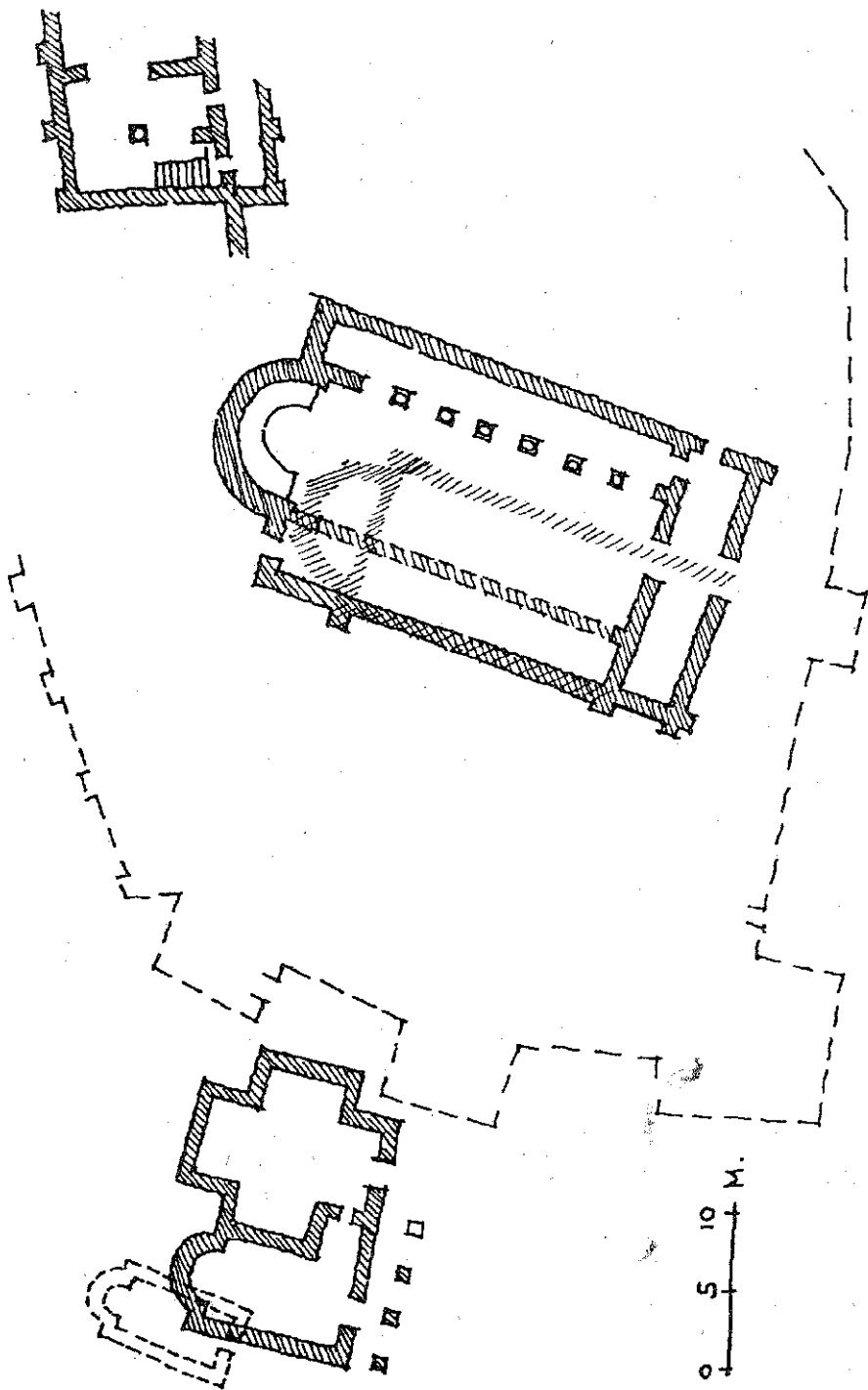
примери на проявление и т. нар. „живописен стил“ в архитектурата на българското средновековие⁴.

Нашето изследване има по-ограничен характер и се стреми да намери мястото на определен кръг паметници, опирайки се на последните открития в археологията. Съвсем бегло, редно е да споменем, че на терените на Търновград е съществувало християнско храмово строителство още през V — VI век. Останките от него, обаче, достатъчно отдалечени във времето, нямат онова определящо значение, което да бъде отразено при формиране облика на по-следващото църковно строителство, поне що се отнася до типологията на сградите, обемно-пластичното им изграждане и — отчасти — фасадната декорация. И все пак, завареното наследство от ранновизантийското строителство не е отминато незабелязано. Въпреки едно голямо прекъсване на живота по тези места, върху старите основи на църкви се строят нови, макар и значително по-малки по размери християнски сгради, например — при входа на Двореца и на Патриаршията на Царевец, или в долината на Янтра под Момина крепост. Ние не знаем до каква степен ранновизантийските градежи са били запазени при възобновяването на живота по тези места, но явно някои техни особености са направили впечатление — декоративната изразителност на опусите, най-вече — на редуващите се пояси от камък и тухли. В известна степен не бива да се пренебрегва и фактът, че старите градежи са били своеобразни кариери за готов строителен материал.

Най-общо строителството от тази епоха се характеризира с трикорабни едноабсидни базилики от т. нар. юстинианов и теодосиански тип, но чистата типологическа характеристика е трудно да се определи само по запазени стилобати и основи от корабите и латералните стени. Отделни сгради правят впечатление — мартириумът и параклисът пред входа на Двореца⁵. (Ил. 1.) Забележителна особеност на храмовото строителство от това време са широкоописаните тънкостенни абсиди с полукръгла форма отвън и отвътре.

Логично е да се допусне съществуването на църковно строителство, предшестващо обявяването на Търнов за столица. Градът е влизал в чертите на християнска България и явно не е бил без значение в устройството на държавата. Съществуват дори твърдения, че през XI — XII век е бил епископски център⁶. Тук, въпреки мащабните проучвания, които се извършиха през нашето столетие, възможно е все още да не сме направили най-съществените разкрития за българската история на града. Напоследък обаче някои догадки намират покритие в масовия археологически материал и дават повод за размисъл и логически изводи.

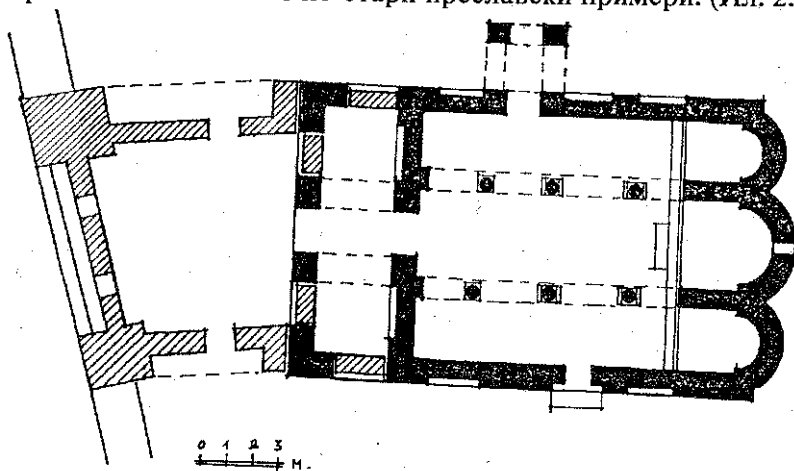
Нашите наблюдения върху търновските църкви довеждат до заключение, че определен брой от тях водят началото си действително преди приписаната им датировка, отговаряща или на последното им преустройство и изписване, или на други формални белези и априорно възпри-

Ил. 1. Ранновизантийски християнски сграда при Двореца на Царевец.

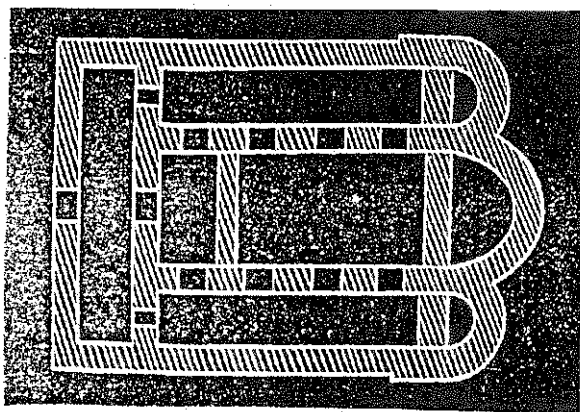
ети тези относно зараждането и развитието на определени декоративни похвати и маниери. Отчасти този въпрос е разглеждан от нас и на други места⁷. Това ни позволява да не привеждаме всичкият известен ни доказателствен материал и аргументиращи обосновки в полза на тук разглеждания въпрос.

Примерите, които ще разгледаме и за които имаме определени съмнения, че датират от време преди обявяването на Търнов за столица съдържат някои общи черти и те ни принуждават да ги разделим на две групи: църкви с вероятна датировка на изграждане към втората половина на X и през XI век, и — църкви от края на XI и през XII век. Първата група църкви се характеризира с несистемна, разхвърляна градежна структура на стените, с вторична употреба на елементи от по-стари постройки — „Св. св. Петър и Павел“ (долната, за която нямаме археологически данни, проучване там не е правено преди реставрацията); долната, или първата от „Св. Четиридесет мъченици“ и № 16 на Трапезица⁸. Наличието на по-стара градежна структура в църквата „Св. Петър и Павел“ ясно се разчита в абсидната част, където се е запазила част от първата абсидна дъга до височината на прозореца. Наосът на втората църква е бил повдигнат с около 70 — 80 см., а планът — повече от сигурно е бил променен. Колоните в наоса принадлежат на втората църква, защото съответстват на повдигнатото ниво и много е възможно първата църква да е имала друга типологическа характеристика, т. е. — да е била без свободни опори в наосното пространство. Именуемата след 1230 година църква „Св. Четиридесет мъченици“, доказателствено лежи върху по-стар план, който единствено е могъл да се различава по третировка на олтарното пространство от преустроеният по времето на цар Иван Асен II и изписан тогава наново храм. Запазените части от стилобата при абсидите допускат възможност за антово разделяне на трите абсиди — механично пренесено явление от по-стари преславски примери. (Ил. 2.) Иначе пла-

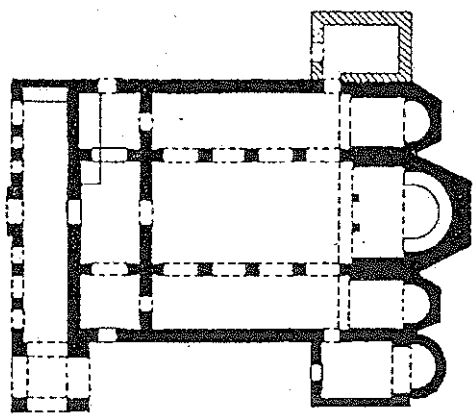

Ил. 2. Реставриран план на църквата „Св. Четиридесет мъченици“

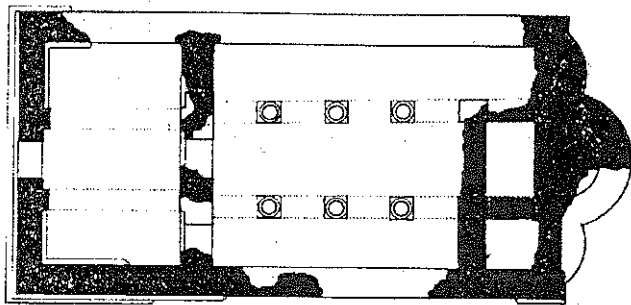
Ил. 3.

Базилика при
Сакалова могила в
Преслав.

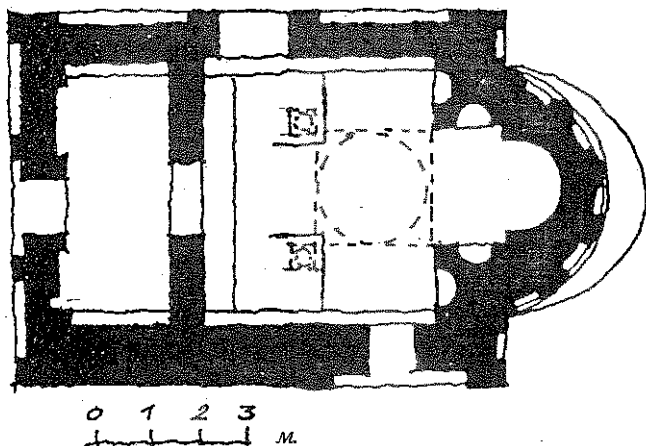

Базилика при с.
Чурилина, Нишко.

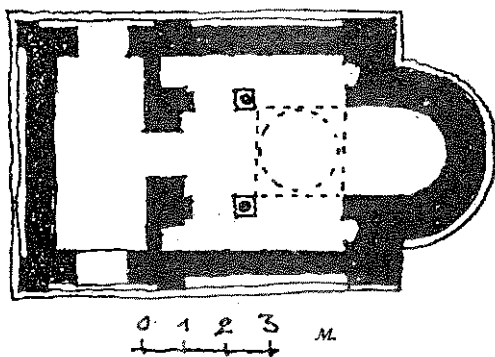

Базилика при
Сакалова могила в
Преслав.

нът издава една осемподпорна надлъжно засводена базилика с висок централен кораб, като тази от Сакалова могила в Преслав, или при с. Чурилина, Нишко — и двете от IX — XI век и каквато подобна, вероятно малко след изграждането на първата от „Св. Четиридесет мъченици“, е била построена на Царевец, известна под № 5 и датирана от XIII век (Ил. 3.)

№ 16 на Трапезица (по Покровски)

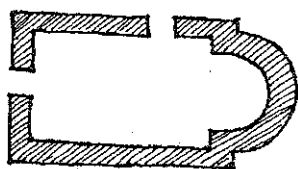
№ 3 в Преслав (по Шкорпил)

Планът на църква № 16 на Трапезица издава кръстовиден куполен тип постройка и допуска реална възможност да бъде реставриран с две свободни опори, поддържащи западното рамо на кръста и подкуполния барабан. При разкриването на паметника стилобатните подложки на двете опори са били запазени, но днес не личат⁹. (Ил. 4.)

Планът на № 16 е много сходен с този на църква № 3 в Преслав от X век. Редно е да се спомене, че около последната църква Шкорпил открива глазирани керамични тръбички с чашеобразна форма, предназначени за фасадната ѝ украса, явление, което за нас остава твърде многозначно и е в полза на изказвани от нас тези, но противоречи на по-късно изразени становища за времето на възникване на този маниер на украса поради непознаването на генезиса и трансформациите, които тези керамични тела са претърпели във времето до появата им в някои късни паметници в Несебър. Тази нарочно изготвена глазирана керамика сраства с Търнов-

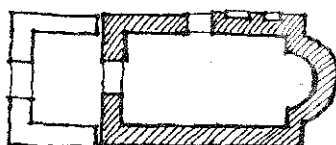
ската архитектурна школа, но е продължение на по-рано заложено начало. Към същата група трябва да прибавим и църква № 18 на Трапезица — сравнително проста еднокорабна постройка, чиито план се отличава с широкоописана полукръгла, неразчленена отвън абсида. Близък паралел на същата църква Мавродинов сочи в крепостта на Мадарското плато, датирана към края на IX век¹¹. По простата си направа този план е бил доста разпространен и дълго употребяван — църквата под т. нар. Гражданска сграда и № 19 на Царевец, в т. нар. манастир „Св. Марко“ до Присово, чиито датировки са много относителни. (Ил. 5.)

Ил. 5.

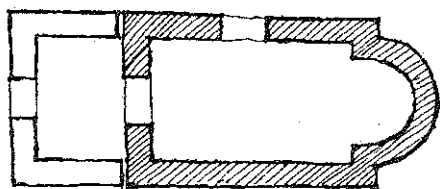
0 1 2 3 м.

Мадарска крепост

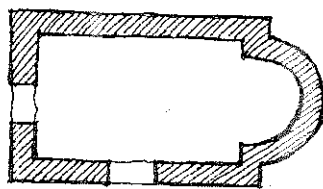
0 1 2 3 м.

№ 17 на Трапезица

0 1 2 3 м.

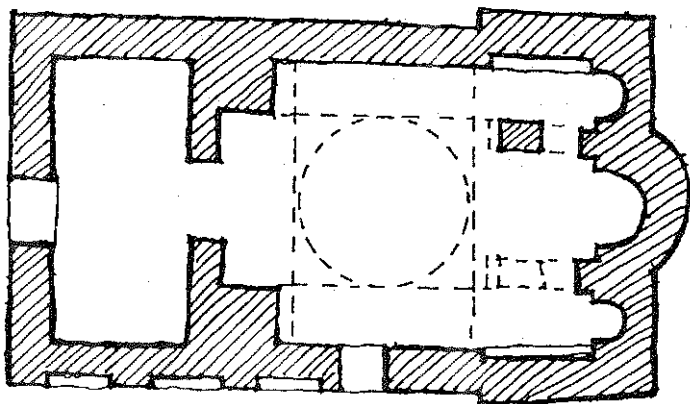
№ 18 на Трапезица

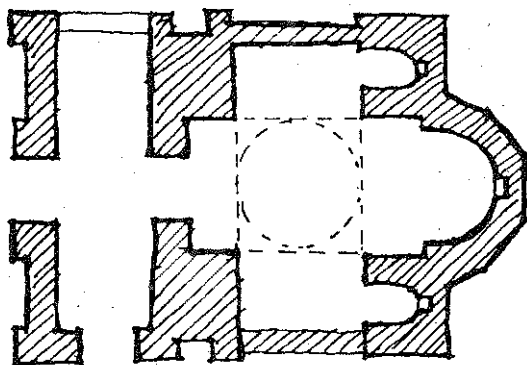
0 1 2 3 м.

Църква „Св. Марко“ (?) —
Присово (по Н. Станев)

Интересна църква, която се явява междинно звено между двете групи е № 3 на Трапезица. Данните, стигнали до нас, са доста оскъдни. Тя би могла да бъде представена и като куполна — с напъргане куполът да се постави върху плитко арковидни рамена, или с пандантиви върху нисък осмостенен барабан, опиращ и на латералните стени, та дори и с повдигнат напречен кораб, като няколкото Охридски църкви — „Св. Богородица“ и „Св. Николай“ — Болнички, и — „Св. Св. Константин и Елена“. Независимо от въпросителните, този план много напомня плана на църквата от Селище в Преслав, датирана от IX — X век и най-вероятно е принадлежала към този тип куполни постройки. Забелязваме и едно по-късно развитие — антите са вече пробити и са се появили двата приолтарни стълба! Това ще рече, че църква № 3 на Трапезица ще е по-късна от Преславската в Селище. (Ил. 6.)

0 1 2 3 м.
№ 3 на Трапезица (по Покровски)

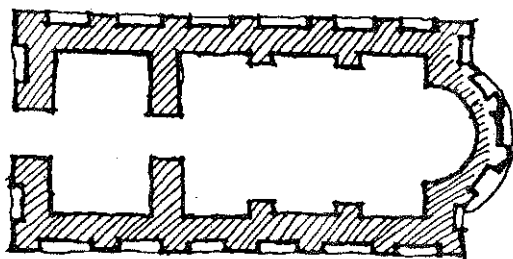

0 1 2 3 м.
Селище — Преслав (по Ю. Господинов)

Доказателствено една от ранните църкви на Трапезица е № 5¹². Последните проучвания установиха, че е била преpravяна в по-късно време върху същите основи. Мозайките и смалтовите кубчета са били от старата църква и се откриват масово в археологическите пластове¹³. Наличието на мозаечна живопис в една такава сравнително малка религиозна постройка е забележително явление и подтиква към интересни разсъждения за принадлежността и предназначението ѝ. Разбира се, мозаечна живопис е имало и на други места в Търнов, но съчетаването ѝ с редена подова мозайка по преславски образец, ако не друго, то поне издава пряката връзка между двата града, приемствеността и продължението на една захваната вече традиция¹⁴. На нея принадлежат и едни по-стари като

изработка керамични декоративни тела, каквито се откриха при разкопките на параклиса от Стария Преображенски манастир и каквито намираме в археологическите пластове от Шуменската крепост, при споменатата църква № 3 в Преслав и които значително се отличават от произведенията и употребявани през XII век и до края на XIV¹⁵.

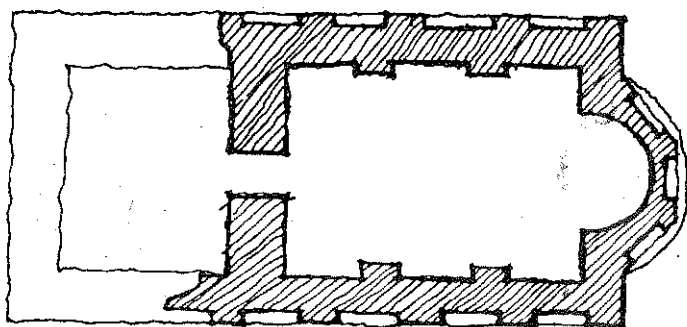
От типа църкви като № 5 на Трапезица са още няколко, от които ще споменем №№ 7 и 13 — еднокорабни едноабсидни засводени църкви с укрепителни ребра (аркосолии). Приликата е по белезите на запазени характеристики от втората (горната) от № 5 — тухлени пояси, доказващи порядъчно изработена зидария в система *opus mixtum* — характерен белег за втората група църкви от предстоличния период, както ги определихме в началото. (Ил. 7.)

Ил. 7.

0 1 2 3 м
+ + + +

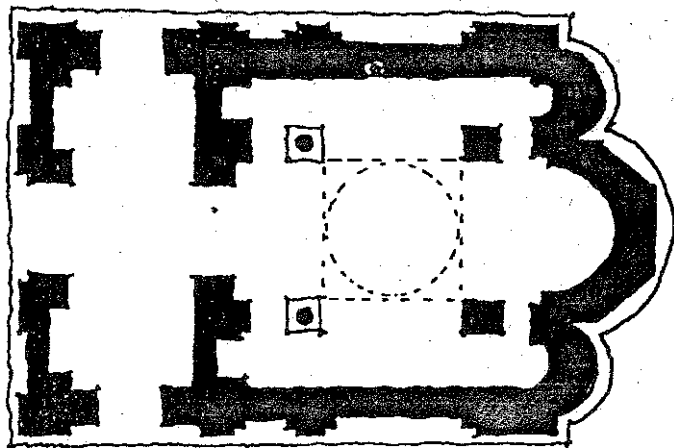
№ 5 на Трапезица (по В. Димов)

0 1 2 3 м
+ + + +

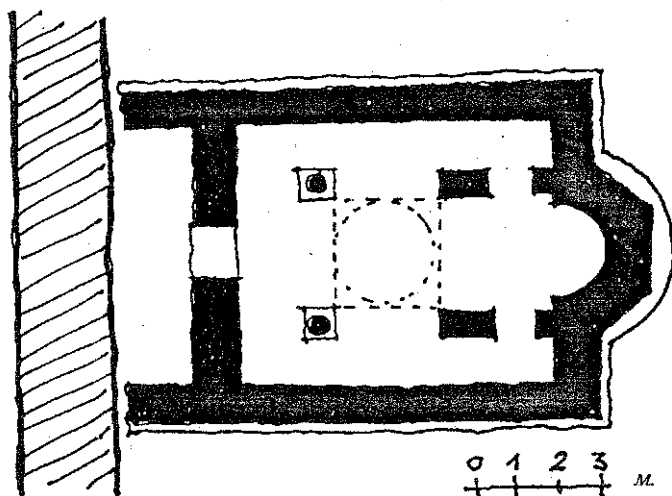
№ 7 на Трапезица (по Покровски)

Достоен представител на тази втора група е църква № 10 на Царевец — четириподпорна, куполна с приолтарни стълбове. Зидарията ѝ издава преднамерен стремеж за изрядност — камъкът е правилно оформян като блокчета, въпреки че е от местни кариери. Този план иде от Преслав — тамошната № 4, датирана от X век. Търновската ще е малко покъсна, възможно е да е правена преди или около въстанието, когато нарочно се е търсела връзката със старата столица. (Ил. 8)

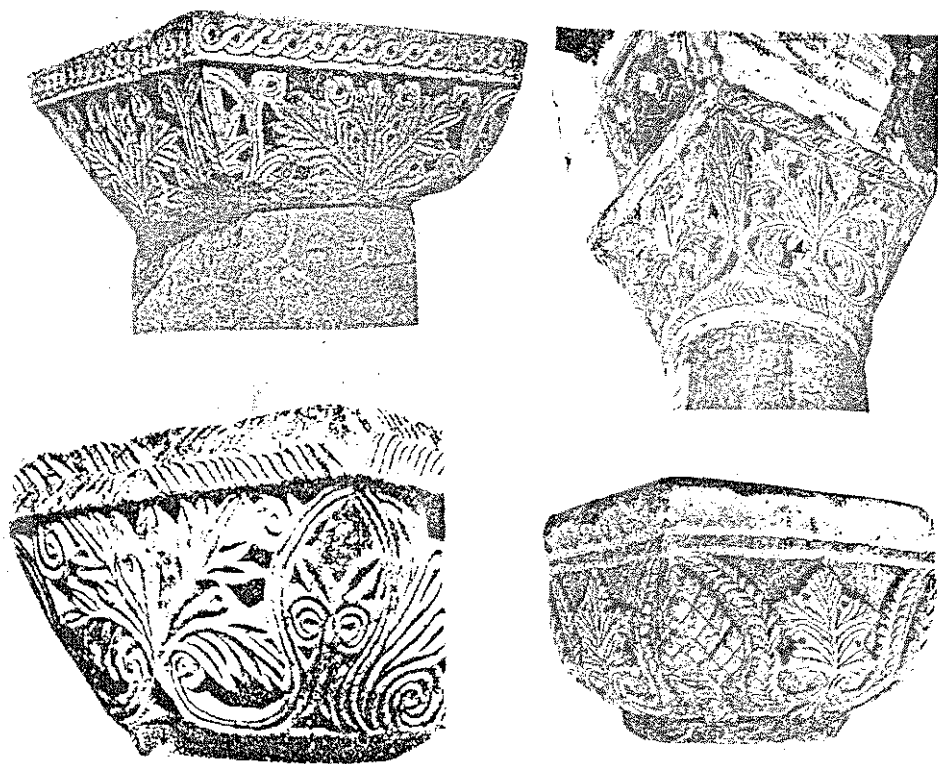
Ил. 8.

№ 4 на Преслав (по Шкорпил)

№ 10 на Царевец

Тук е намерена каменна конзола, която също доказва стилска връзка и произход от архитектурата на Преслав. Съществуват и много други елементи и детайли, разкрити в/или около търновските църкви, произходението на които пак ни насочва към по-старата столица. (Ил. 9.)

Ил. 9.

капители от Преслав

Капители от Търнов

Към тази група следва да прибавим първоначалния градеж на църква № 8 от Трапезица — еднокорабна куполна с вътрешен кръст. Тя издава много общи черти с градежа на църквата „Св. Димитър Солунски“ и трябва да е близка по време на изграждане с нея. Наличието на останки от манастир около нея дава основание да се смята, че тук цар Асен I поставя пренесените мощи на Св. Иван Рилски. Както се вижда, тези две църкви поставят началото на храмовата архитектура от столичния период на Търнов.

Съвсем кратко изложената от нас тема преследва една идея: да намерим корените на столичната църковна архитектура, която със своите живописни изяви на архитектурният декор, гордо може да се нарича Търновска архитектурна школа. Генетичните връзки с по-старото българско

наследство не намаляват стойностите на самостоятелния принос на Търновската школа. Напротив, във византийския свят по същото време няма такива прояви на творческо своеобразие и вариативни интерпретации като проявените в Несебър, не само в декоративните похватности и маниери, но и в обемно-пластичното изграждане на постройките от X до XIV век. Време е да признаем, че паметниците от XII — XIV век там са ярко повлияни и предизвикани от възприетите вече в Търнов вкусове и традиции, дошли по пътя на стародавна приемствена дворцова политика, упорстваща да възприема наготово утвърдените стилови похвати на Константинопол.

БЕЛЕЖКИ

¹ Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. Сб. България — 1000 години. С., 1930, с. 198. Същият автор. План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, т. I, С. 1910, с. с. 121—146.

² Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. ИАД, кн. V, С. 1915, с. 126.

³ Мавродинов, Н. Външната украса на старобългарските църкви. ИБАИ, т. VIII, С. 1935, с. 312. Миятев, Кр. Архитектурата в Средновековна България. С. 1965, с. с. 143, 199 и 200. Същият автор. ИАИ, С. 1921—22, с. 175.

⁴ Рапенов, Ал. Българската школа във византийския стил. ИБАИ, т. VI, С. 1930—31, с. 204.

⁵ Алексиев, Й. За мястото и датата на църковните събори в Търново. В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. с. 140 и 141. Авторът допуска в малката еднокорбна църквица-парацис пред входа на Двореца на Царевец, строена над византийския мартириум, да са стояли пренесените мощи на Св. Петка Търновска (Епиватска).

⁶ Москов, М. Търново в най-древното си минало. Търново, 1918.

⁷ Теофилов, Т. Приемственост и развитие на „живописния стил“ в архитектурата на XII — XIV век. В: Велико Търново 1185—1985. С. 1985, с. с. 83—95. Същият автор. За декоративното начало в архитектурата на XI — XIV век. В: Велико Търново — културен исторически и туристически град. С. 1988, с. с. 142—146.

⁸ Усещания за по-стара църква на мястото на „Св. Петър и Павел“ съобщава още Москов, М. Цит. съч., който вероятно се позовава на Берон, В. Археологически и исторически изследвания. Търново 1887. За съществуването на по-ранна църква със същия план в основите на „Св. Четиридесет мъченици“ — Теофилов, Т. Архитектурни проблеми на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. С. 1983. Описание на църква № 16 на Трапезица веднага след разкопките дава Димов, В. Цит. съч., с. с. 160—161.

⁹ Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи. С. 1931, с. 70.

¹⁰ Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав..., с. 197 и сл. Също: Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С. 1959, с. с. 198 и 199. Същият автор. Еднокорабната..., с. 69.

¹¹ Мавродинов, Н. Еднокорабната..., с. с. 10 и 11.

¹² Пак там, с. 27. Димов, В. Цит. съч., с. 126.

¹³ Генова, Зл. Непубликувани материали от проучванията през 1993 г. С жадост и болка съобщаваме известни нам наблюдения на покойната проучвателка, които приживе тя бе любезна да сподели.

¹⁴ Божков, Ат. Търновската средновековна художествена школа. С. 1985.

¹⁵ Теофилов, Т. Приемственост и развитие... Въпросът там е разгледан много по-широко.